

भाषेचे स्वरूप

मानवी भावभावनांची समर्थ अभिव्यक्ती भाषेद्वारे साधली जाते. मानवी जीवनात भाषेचे महत्त्व अनन्यासाधारण आहे. आपली भाषा आपणास लहानपणापासूनच परिचयाची असल्यामुळे आपल्या भाषेचे वेगळेपण आणि स्वतंत्रता लक्षात येत नाही. भाषा ही मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. आपल्या मनातील विचार, भावना, अनुभव व्यक्त करण्यासाठी भाषा हे एक समर्थ माध्यम आहे. भाषेद्वारेच आपण भाषिक व्यवहार सुकर आणि सुलभतेने करू शकतो. जेव्हा भाषाच अस्तित्वात नव्हती तेव्हा आदिमानवाने आपआपसात व्यवहार कसा केला असेल याची फक्त कल्पनाच करता येते. भाषा ही मानवाची दीर्घकालीन निर्मिती प्रक्रिया आहे. भाषा आत्मसात करण्यासाठी प्रयत्नांची आवश्यकता असते. असे असले तरी लहान मुले भाषा शिकताना सहजपणे अनुकरणातून आणि निरीक्षणातून शिकतात. सुरुवातीस लहानमुल एक एक शब्द उच्चारण्यास शिकते. ही सारी भाषा शिक्षणाची प्रक्रिया सहजपणे होते. त्यातून मुले हळूहळू आपल्या भावना व्यक्त करतात. शेवटी एक परिपूर्ण भाषा आत्मसात होते. त्यातून मुल भाषिक संदेशन व्यवहार सुलभतेने पूर्ण करते.

मानव प्राण्याला जन्मतःच एक आरटन स्वर असतो. ज्यास आपण रडणे असे म्हणतो. रडणे ही मुलाची पहिली भाषिक अवस्था आहे. तहान लागली की रड, भूक लागली की रड, वेदना झाल्या की रड, आई हवी रड या रडण्यातूनच लहान बालके आईशी भाषिक संदेशन व्यवहार साधत असतात. हा भाषिक संदेशन व्यवहार सहज आणि नकळत होत असतो. भाषा ही मानवाची स्वतंत्र नवनिर्मिती आहे. हे मानवी कर्तृत्व आहे. 'भाष्' या धातूपासून 'भाषा' हा शब्द तयार झाला. भाषेची निर्मिती ज्याक्षणी झाली त्याक्षणी मानव विचार करायला लागला असावा. असा विचार भाषानिरपेक्ष असू शकत नाही. विचार करण्याससुद्धा भाषा लागते.

आपणास असे म्हणता येईल की, भाषा आहे म्हणून विचार आहे आणि विचार आहे म्हणून भाषा आहे. दुसरी एक बाब भाषेच्या संदर्भात महत्त्वाची आहे ती म्हणजे भाषा बोलणारा आणि भाषा ऐकणारा असे दोन घटक महत्त्वाचे असतात. बोलणारा ज्या अर्थाने बोलत असतो त्याच अर्थाने ऐकणारा जेव्हा 'ते' बोलणे स्वीकारतो तेव्हा भाषिक व्यवहार पूर्ण होतो. भाषेच्या संदर्भात फक्त ऐकणारा आणि बोलणाराच महत्त्वाचा नसतो. भाषिक मानवी समाजही महत्त्वाचा असतो. भाषानिर्मिती प्रक्रिया ज्या मानवी समुहाने निर्माण केली ती भाषा एका क्षणात किंवा एका दिवसात निर्माण झाली नाही. मानवाच्या उत्क्रांतीबरोबर समाजाचा जसजसा विकास होत गेला तसतशी भाषानिर्मिती होत गेली. त्यातून एक परिपूर्ण भाषा मानवी समुहाने निर्मिली.

भाषा आणि संदेशन :

आदिमानव एकटा राहात होता तेव्हा त्याला तशी भाषेची गरज नव्हती परंतु तो जेव्हा समुहाने राहू लागला तेव्हा त्याला दुसऱ्या मानवाशी संपर्क साधण्यासाठी भाषेची गरज वाटू लागली आणि या गरजेतूनच भाषा निर्मिती झाली. याचा अर्थ संपर्कव्यवहार साधण्यासाठी भाषा हे प्रभावी साधन असल्याचे मानवाच्या लक्षात आले. सभोवतालच्या माणसाशी संपर्कसाधने ही मानवी गरज आहे. या संपर्कासाठी मानवाने भाषेची निर्मिती केली

ध्वनीची भाषा निर्माण होण्यापूर्वी हावभावांची भाषा (Gesture Language) अस्तित्वात होती. यात प्रामुख्याने चेहऱ्यावरील हावभाव, हातवारे करणे इत्यादी माध्यमे महत्त्वाची होती. आजही चेहऱ्याची भाषा महत्त्वाची आहे. त्यातल्या त्यात "डोळे" हे भाषिक व्यवहाराचे महत्त्वाचे माध्यम आहे. मनातील भावभावना स्पष्ट आणि स्वच्छपणे डोळ्यातून अभिव्यक्त होत असतात. ज्या भावना अनेक वाक्यात आपणास सांगता येत नाहीत त्या भावना, डोळे एका क्षणात व्यक्त करतात. याशिवाय आज विविध रंग, चित्रकृती, रेषा, कापड, यंत्रनिर्मित ध्वनी यांचा उपयोग भाषिक संदेशनासाठी केला जातो. मानवप्राण्याप्रमाणेच पशुपक्षीही भाषिक संदेशन करीत असतात. फक्त त्यांची "भाषा" मर्यादित ध्वनींची असते.

मानव एकमेकांशी संपर्क साधतो ते भाषा या माध्यमाद्वारे. याच भाषेच्या साहाय्याने मानव आपल्या मनातील भावभावना, सुख-दुःख, अनुभव, विचार यांची देवाण घेवाण करतो. एकमेकाला समजून घेतो, मित्रत्व करतो.

सामाजिक-आर्थिक-सांस्कृतिक इत्यादी सर्व पातळीवरील व्यवहार पूर्ण करतो. ही जी देवाण-घेवाणीची, व्यवहार संपर्काची जी प्रक्रिया होते त्यास "संदेशन" (Communication) असे म्हणतात. याचाच अर्थ सामाजिक संदेशन साधने हे भाषेचे प्रमुख कार्य आहे. जगात जे असंख्य मानवी समूह आहेत त्या साऱ्या मानवी समुहाची त्यांची म्हणून एक भाषा आहे. भाषेशिवाय मानवी समूह नाही. त्या समुहाची जी भाषा असते ती त्या समाजाची बोली असते. एवढेच नाही तर भटक्या मानवी समुहांनाही त्यांची म्हणून एक स्वतंत्र भाषा बोली असते. समाजातील मानवाला भाषाही येतेच. ज्या माणसाला भाषा येत नाही तो एक तर अपंग - म्हणजे मेंदूत व श्रवणयंत्रात दोष असणारा असतो किंवा तो मानवी समुहात न राहणारा असू शकतो. भाषेशिवाय मानव ही संकल्पनाच होऊ शकत नाही.

मानवाने या संदेशासाठी ध्वनीची निवड केली त्याचे कारण म्हणजे हावभावाच्या भाषेत असणाऱ्या मर्यादा. त्या मर्यादा म्हणजे -

१. सर्व प्रकारचे भावनिक विचार हावभावाद्वारे व्यक्त करणे अवघड असते.

२. रात्री, अंधारात अथवा अडथळा असेल तर संपर्क साधण्यास अडचण होते. भाषिक संदेशनासाठी चेहरा दिसते महत्त्वाचे असते.

३. दूरच्या माणसालाही संदेशन करणे अवघड असते.

हावभावाच्या भाषेतील या त्रुटी जेव्हा मानवाच्या लक्षात आल्या तेव्हा मानवाने "ध्वनी" चा स्वीकार भाषिक संदेशनासाठी केला. कारण ध्वनी हे असे समर्थ माध्यम आहे की, रात्र असो अगर दिवस, अडथळा असो, संपर्क साधावयाची व्यक्ती दूर असो ध्वनीमुळे भाषिक संदेशन साधने सुलभ असते. संदेशनासाठी भाषा हे समर्थ माध्यम आहे शिवाय हे संदेशन साधताना स्पर्श, हावभाव, हातवारे, अभिनय, नेत्रसंकेत इत्यादी माध्यमांचीही मदत घेता येते. त्यामुळे भाषिक संदेशन अधिक स्पष्टपणे साधता येते. हे भाषिक संदेशन दोन प्रकारचे असते.

१. मानवी भाषिय संदेशन.

२. भाषाबाह्य संदेशन.

आतापर्यंत जो संदेशनाचा जो विचार आपण केला तो "मानवीभाषिय" होता. याशिवायही मानवाशी संदेशन साधण्यासाठी काही माध्यमांचा उपयोग केला जातो. हे संदेशन "भाषाबाह्य" असते. उदा. रस्त्यावरील धोक्याची

सूचना देणारा कंदिल, वाहतुक नियंत्रक दिवे, रस्त्यावरील वाहतुक नियंत्रक फलक आणि इतर प्रकारची चिन्हे. ध्वज, यंत्राच्या द्वारे मिळणारे संदेश, विविध प्रकारच्या रंगांचा केलेला उपयोग इत्यादी माध्यमामध्ये संदेशन साधण्याची क्षमता असते. सोयीप्रमाणे या माध्यमात बदल केला जातो. मानवी भाषिय संदेशन आणि अन्य माध्यमाने केलेले संदेशन यात भाषिक संदेशन प्रभावी असते. या दोन्ही संदेशनामध्ये असलेला फरक पुढीलप्रमाणे आहे.

१. हावभावाच्या भाषेत असणारे दोष, ध्वनी या माध्यमामध्ये नाहीत.

२. ध्वनी हा नेहमी मानवाबरोबरच असतो. केव्हाही कोणत्याही परिस्थितीत त्याचा उपयोग करता येतो. त्यामुळे रंग, चिन्हाकृती, कपडा इत्यादीद्वारे साधलेल्या संदेशनापेक्षा ध्वनी या माध्यमामध्ये एक प्रकारची सुलभता असते.

३. हावभावाची भाषा, पोलिसाच्या वाहतुक नियंत्रक खुणा, स्पर्श, नेत्रसंकेत इत्यादी माध्यमेसुद्धा परस्वाधीन आहेत. त्यांना अंधार, अंतर, अडथळा यावर मात करता येत नाही. ध्वनीला मात्र हे सहजतेने जमते. ध्वनी शिवाय इतर भाषिक माध्यमांना समोरासमोर असणे आवश्यक असते. उदा. अंधारात डोळ्याची आणि चेहऱ्याची भाषा कशी कळणार? परंतु ध्वनीच्या संदर्भात हा प्रश्न निर्माण होत नाही.

४. ध्वनी जितक्या सहजतेने उच्चारता येतो. तितक्या सहजतेने भाषाबाह्य माध्यमाचा उपयोग होत नाही. रंग, कपडा अथवा इतर साधनांचा त्वरित उपयोग होत नाही.

५. ध्वनी सहजतेने उपलब्ध असतो. शिवाय तो विनामूल्य असतो. उच्चारण्यासाठी लागणारे श्रमही कमी लागतात. त्यामुळे आपणास असे म्हणावे लागते की, "ध्वनी" या माध्यमाद्वारे साधलेले संदेशन हे सुलभ, सुकर आणि भाषिक संदेशनासाठी सोयीचे असते.

मानवी भाषिय व भाषाबाह्य संदेशन - साम्य-भेद :

मानवी भाषेच्या माध्यमाने साधलेले संदेशन व भाषाबाह्य संदेशन यांची तुलना लक्षात घेतली तर पुढील बाबी लक्षात येतात. ही तुलना करताना दोन विभागात करता येते.

१. मनुष्यनिर्मित भाषाबाह्य संदेशन.

२. मानवेतर पशू-पक्षी-प्राणी इत्यादींनी साधलेले संदेशन.

निसर्गतःच बरेच ध्वनी असतात. या ध्वनीमुळे संदेशन साधल्या जाते. ढगांचा गडगडात ऐकताच पाऊस पडत असल्याचे संदेशन होते.

पावसाची रिपरिप, वाऱ्याचे घोंगावणे, घोड्यांच्या टापांचा आवाज आणि विविध प्राण्यांचे विविध प्रकारचे आरटन स्वर (आवाज) यावरून काही बाबींचे संदेशन मानवाला होते. हे सर्व ध्वनी निसर्गनिर्मित आणि एकतर्फी आहे. या ध्वनीच्यामुळे मानवाच्या काही गोष्ट लक्षात येतात. या नैसर्गिक संदेशनाचा अर्थ मानवाने लावला परंतु ज्यापासून हा ध्वनी नैसर्गिक संदेशन मिळते. त्याचा हेतू भाषिक संदेशनाचा नसतो. ती एक नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. मानवाला निसर्गाकडून काही पूर्वसूचना मिळतात हे मानवाने एकतर्फी स्विकारलेले संदेशन असते. येथे संदेशक आणि संदेशग्राहक यांच्यात सुसंवाद साधल्या जात नाही. शिवाय संदेशक आणि संदेशग्राहक यांच्यात एकवाक्यता असण्याचा प्रश्नच निर्माण होत नाही. "निसर्ग" संदेशनात तशी कोणतीच निश्चितता नसते. उदा. ढगांचा गडगडाट झाला तरी पाऊस पडेलच याची शाश्वती नसते.

हावभावांच्या भाषेचा समावेश भाषाबाह्य संदेशनात करावा लागतो. भाषापूर्वीच्या या अवस्थेला आपण हावभावाची भाषा म्हणतो परंतु भाषेसाठी आवश्यक असणारा "ध्वनी" हा घटक त्यात नसतो तर हे नुसते संदेशन असते. हावभावाच्या भाषेमुळे मनातील भावभावना समर्थपणे व्यक्त करण्यास फक्त साहाय्य होते.

मानवाने काढलेले सर्वच ध्वनी "भाषा" ठरत नाही. परंतु त्यातूनही एक संदेशन मिळते. उदा. जांभईचा आवाज, पाणी पितांना निघणारा गटगट आवाज, चालताना पावलांचा येणारा आवाज इत्यादी आवाज ध्वनीद्वारे संदेशन साधल्या जाते परंतु यास भाषा म्हणता येणार नाही. बोलत असताना शरीराच्या होणाऱ्या हालचाली जसे मुठी आवळणे, हात उगारणे, मुठ आपटणे इत्यादी क्रियांमुळे राग आल्याची भावना प्रकट होते.

मनुष्यनिर्मित भाषा संदेशनामध्ये फारशी निःसंदिग्धता नसते परंतु भाषाबाह्य संदेशनामध्ये निःसंदिग्धता असते. चिन्ह संदेशनाचा अर्थ व्यक्ती, समाज, देश, संस्कृती याप्रमाणे बदलत असतो.

ध्वनीशिवाय मानव रंगाचाही उपयोग भाषिक संदेशनासाठी करतो. कपडा, विविध प्रकारचे रंगीबेरंगी कपडे-कापड, विविध रंगांचे दिवे, रस्त्यावरील वाहतुक नियंत्रणाच्या विविध प्रकारच्या चिन्हांकित पट्ट्या-पट्टे, बऱ्याच वेळेस या संदेशदर्शक वाहनांना भाषिक संदेशनापेक्षा अधिक महत्त्व असते. लाल दिवा लागताच "थांबा" ही मिळणारी सूचना, हिरवा दिवा लागताच "जा"

ही मिळणारी सूचना, एकाच वेळी असंख्य वाहन चालकांना सूचना देते. समुद्रकिनाऱ्यावर लावलेला धोकादर्शक लाल बावटा, वैद्यकीय सेवेसाठी असलेला "रेडक्रॉस" इत्यादी प्रकारच्या संदेशन माध्यमांमध्ये रंग, रेषा, रंगीत कापड या आणि इतर वस्तुंचा भाषिक संदेशनासाठी माध्यम म्हणून उपयोग केला जातो.

प्राण्यांचे भाषिक संदेशन :

मानवप्राण्याप्रमाणेच प्राणीसुद्धा एकमेकांशी संपर्क साधत असतात. त्यांचीसुद्धा संदेशनासाठी विशिष्ट प्रकारची भाषा असते. हे संदेशन प्राणी विशिष्ट प्रकारचे ध्वनी काढून करित असतात. काही प्राणी सारख्याच ध्वनीचा उपयोग करतात. कुत्र्यांच्या भुंकणाऱ्या विविध पातळ्यांवरून कुत्रे एकमेकांशी संदेशन साधत असतात. पशु, पक्षी, जलचर इत्यादी सर्वप्रकारचे प्राणी संदेशन करित असतात. प्राणी संकटकाळी किंवा शत्रूला घाबरविण्यासाठी विशिष्ट ध्वनी काढतात. या ध्वनीद्वारे इतर प्राण्यांना सूचना देतात, नरमादीचे एकत्र येणे त्यासाठी हे प्राणी नेहमीचा ध्वनी - ऑरटनस्वर वेगळ्या पद्धतीने काढतात. मधमाशीच्या नृत्यगुणगुणण्यावरून इतर मधमाशांना संदेशन मिळते. प्राण्यांचे हे संदेशन मानवी भाषेपेक्षा वेगळे असते. काही प्राणी-पशू-पक्षी मानवी भाषेचे अनुकरण करतात परंतु असे "प्राणी" बोट्यावर मोजण्याइतकेच असतात. पोपट माणसासारखे बोलतो परंतु त्याचे शब्द फारच मर्यादित असतात. कुत्र्यासारख्या प्राण्यालासुद्धा माणसाची भाषा कळत असावी परंतु ही भाषा त्यास फक्त मालकाचीच कळते. मानवी भाषेप्रमाणे प्राण्यांच्या भाषेला काही नियमव्यवस्था असते. प्राण्यांचे भाषिक संदेशन आणि मानवाचे भाषिक संदेशन यांची तुलना करताना काही महत्त्वाचे घटक लक्षात घ्यावे लागतात.

१. भाषिक संदेशनाचे प्रकार आणि संख्या
२. प्राणी आणि मानव यांच्या संदर्भातील अनुवांशिकता आणि प्रेरणा
३. भाषिक चिन्हे आणि संदेशन यातील फरक
४. भाषिक संदेशनाच्या संरचनांचे स्वरूप

१. भाषिक संदेशनाचे प्रकार आणि संख्या :

मनुष्यप्राणी आणि इतर प्राणी या सर्वांना जन्मतःच "ध्वनी" काढता

येतो. प्रत्येक प्राण्याला त्याचा म्हणून एक स्वतंत्र आरटन स्वर असतो. हा मुळध्वनी मानवाने भाषेसाठी उपयोजिला. त्याचा स्वतःच्या बुद्धीने विकास केला आणि त्याला भाषिक रूप दिले. मानवाने उच्चारलेले सर्वप्रकारचे ध्वनी हे भाषेसाठी उपयुक्त नसतात. या ध्वनीपैकी काही निवडक ध्वनींचा उपयोग भाषेसाठी होतो. ज्यास आपण "स्वन" म्हणतो. ज्या ध्वनींच्या उपयोग भाषा निर्मितीत होतो अशा ध्वनींना "स्वन" असे म्हणतात.

ज्या ध्वनीपैकी "स्वन-ध्वनी"चा उपयोग भाषा निर्मितीसाठी होतो त्यांची संख्या ३० ते ४० एवढीच मर्यादित असते. या ३० ते ४० ध्वनींच्या साहाय्याने भाषिक संदेशन साधले जाते. प्राण्यांनासुद्धा मर्यादित ध्वनी उच्चारता येतात. माणसासारखे असंख्य ध्वनी मात्र प्राण्याला काढता येत नाहीत. वानराला जवळपास ३६ प्रकारचे ध्वनी उच्चारता येतात असे संशोधकांनी म्हटलेले आहे परंतु वानराला त्यांची भाषा विकसित करता आली नाही. प्राण्यांना उच्चारता येणारे जेवढे ध्वनी तेवढेच संदेशन त्यांना करता येते. जे भाषिक ध्वनी असतात त्यांना तसे कोणतेच संदेशन साधता येत नाही. उदा. क, ख, म, न, र, प, फ, ल, र इत्यादी सुट्या ध्वनींना "स्वनिम" म्हणतात. या ध्वनीने कोणत्याच प्रकारचे संदेशन करता येत नाही परंतु याच स्वनिम ध्वनींना मानवाने स्वतःच्या बुद्धीने भाषेत उपयोजिले आणि त्यापासून एक अर्थ देणारी भाषा-भाषिक संदेशन देणारी भाषा तयार केली. भाषेत जे मूळध्वनी असतात त्यांचे विभाजन करता येते. यालाच भाषेची द्विस्तरीय संरचना म्हणतात. या द्विस्तरीय संरचनेच्या साहाय्याने मानव असंख्य प्रकारचे संदेशन देतो. प्राण्यांना मात्र अशा असंख्य प्रकारच्या संरचना तयार करता येत नाहीत आणि मानवासारखे संदेशनही देता येत नाही.

वानर-पोपट यासारख्या काही प्राण्यांना मानवासारखे ध्वनी उच्चारता येत असले तरी प्राण्यांच्या ध्वनी निर्मितीला नैसर्गिक मर्यादा आहेत. गाय फक्त हंबरते, कुत्रा भुंकतो, मांजर म्याँव म्याँव करते, वाघ डरकाळी फोडतो, चिमणी चिवचिव करते, कावळा कावकाव करतो या ध्वनीशिवाय वेगळा ध्वनी काढण्याची क्षमता निसर्गाने त्यांना दिली नाही, किंबहुना आपणास असे म्हणता येईल की, प्राण्यांना या ध्वनीत विविधता आणता आली नाही. मानवप्राण्याने भाषा निर्मितीसाठी ध्वनीत विविधता आणली. मानवाजवळ असंख्यप्रकारचे ध्वनी काढण्याची क्षमता आहे. प्रत्येक भाषेने

संपूर्णपणे अवगत होऊ शकते. कारण कोणत्याही भाषेत त्या समाजाचे सांस्कृतिक आणि सामाजिक संदर्भ महत्त्वाचे असतात. भाषानिहाय हे संदर्भ वेगवेगळेही असतात. उदा. नंदादीप, भजन, आरती, यज्ञ, तीर्थप्रसाद इत्यादी. शब्द हिंदू संस्कृतीशी निगडित आहेत.

३. भाषिक चिन्हे व संदेशन यातील फरक :

भाषा ही संदेशन करित असते. बऱ्याचदा हे संदेशन चिन्हांच्या पातळीवर असते. हावभावांची भाषा ही एका अर्थाने भाषिक चिन्हेच असतात. दूरवरच्या माणसाला आपण हात वर करून हलवतो, हे संदेशन चिन्हच असते. अशाच प्रकारच्या काही भावना व्यक्त करताना मानव चिन्हांद्वारे संदेशन साधत असतो. राग आला तर हाताच्या मुठी वळवणे, डोळे वटारणे, मुलांना चूप करताना नुसते तोंडावर बोट (ओठावर) ठेवणे, डोळा बारीक करणे इत्यादी चिन्हांच्या साहाय्याने संदेशन साधले जाते. अशा भाषिक चिन्हांचा उपयोग मानव आपल्या भावना अधिक स्पष्टपणे व्यक्त करण्यासाठी करित असतो. परंतु स्वतंत्रपणे या चिन्हसंदेशनाला भाषिक संदेशनाइतके महत्त्व नाही. भाषा ज्या समर्थपणे मनातील भावना व्यक्त करते तितक्या स्पष्टपणे चिन्हभाषेचे संदेशन होत नाही. मानवनिर्मित ही भाषिक चिन्हव्यवस्था इतर संदेशन लक्षात घेता एकेरी आणि संकेतावर अवलंबून असते. त्यामुळे भाषिक संदेशनापेक्षा या चिन्ह संदेशनांची कार्यक्षमता कमी असते. भाषिक संदेशन हे अधिक समर्थ असल्यामुळे मानवाने आज प्रगती केली, ती सर्वच क्षेत्रात. आदिमानव ते आजचा एकविसाव्या शतकाकडे झेप घेणारा सर्वार्थाने प्रगतीशील मानव, हा दीर्घ प्रवास केवळ "भाषांमुळे" मानव करू शकला.

४. भाषिक संदेशनाच्या संरचनांचे स्वरूप :

मानवाने असंख्य प्रकारच्या ध्वनीतून निवडक ध्वनीचा उपयोग करून भाषा तयार केली. या तयार केलेल्या भाषेद्वारे मानवाने भाषिक संदेशन केले. प्राण्यांनाही "ध्वनी" काढता येतो. परंतु मनुष्य प्राण्यांसारखा प्राण्यांना ध्वनीचा विकास करता आला नाही. याचा अर्थ विकसीत अशी भाषा प्राण्यांना तयार करता आली नाही म्हणून प्राण्यांच्या ध्वनीत विविधता नसते. प्राण्यांचे ध्वनी संदेशन एक स्तरीय असते. मानव मात्र गरजेप्रमाणे नवीन संदेशन साध्य करतो. मानवी जीवन सातत्याने बदलते. त्याचा विकास होतो. विज्ञानाचे नवीन नवीन शोध, सामाजिक आणि सांस्कृतिक

जीवनात होणारे बदल, याच्यामुळे सतत नवीन संदेशनाची गरज निर्माण होते. हे आणि याच प्रकारचे इतर भाषिक संदेशन भाषा या माध्यमाद्वारे मानव साधत असतो. मानवी जीवनात जे सातत्याने बदल होत असतात त्यामुळे भाषेतही बदल होतात. या बदलामुळेच वेगवेगळ्या कालखंडातील भाषा वेगवेगळी असते. तिची भाषिकरूपे वेगळी वेगळी असतात आणि त्यामुळे भाषेच्या कालखंडानुसार अभ्यास केला जातो. कालखंडानुसार तिचे वेगळेपण सांगता येते. उदा. यादवकालीन भाषा, शिवकालीन भाषा इत्यादी. प्राण्याच्या भाषेचे असे नसते. ती सरळ एकमार्गी एक ध्वनीयुक्त असते म्हणून तर प्राण्यांच्या संदेशनात विविधता दिसून येत नाही.

मानवी भाषिक संदेशनासाठी भाषेची एक नियमव्यवस्था असते. या नियमव्यवस्थेमुळेच ध्वनीपासून स्वन-स्वनिम-रूपिका-वाक्य-अर्थ या भाषिक अवस्थेतून भाषेला जावे लागते. वाक्यांची रचना करताना ही नियमव्यवस्था स्पष्टपणे लक्षात येते. या नियमव्यवस्थेमुळे “शब्द” स्तरावरून अनेक प्रकारची वाक्ये तयार करता येतात. भाषेची ही नियमव्यवस्था लक्षात आल्याने भाषा येत नाही तर भाषा अनुकरणाने आणि सरावाने येते. या संदर्भात लहानमुले भाषा कशी शिकतात हे लक्षात घेता येईल.

भाषा व भाषण :

आपण जी भाषा बोलतो ती भाषा एक असूनही व्यक्तीपरत्वे ती भिन्न असते. प्रत्येक व्यक्ती भाषा त्याच्या पद्धतीने बोलत असते. “चहा” या शब्दाचा उच्चार एखादा “च्याहा” दुसरा “चहा” तिसरा “च्याह” चौथा “चाहा” असा वेगवेगळा करू शकतो. प्रत्येक व्यक्तीच्या बोलण्यात तिच्या व्यक्तिगत लकबी, तिच्या उच्चारणातील फरक, आवडी निवडी, संस्कृती, सामाजिक स्तर, पुरुष-स्त्री, जात-धर्म-देश इत्यादींमुळे भाषा एक असूनही भाषा बोलण्यात फरक असतो. एकच भाषा अनेक व्यक्ती आपापल्या पद्धतीने बोलत असतात. यातूनच भाषा घडत असते. भाषा दिसत नाही ती लक्षात येते ती बोलण्यामुळे. जी दिसत नाही ती ‘भाषा’ असते आणि प्रत्यक्ष जी बोलल्या जाते ते “भाषण” असते. याचा अर्थ प्रत्येक व्यक्ती व्यक्तिपरत्वे जे बोलते ते भाषण असते. हे भाषण व्यक्तीप्रमाणे बदलते. स्त्री-पुरुष यांचे उच्चारणे भिन्न असतात. भाषा बोलणारी व्यक्ती ज्या कालखंडातील असेल, ज्या धर्मातील असेल, ज्या जातातील असेल, त्याचा परिणाम तिच्या भाषणावर होत असतो. भाषेची नियमव्यवस्था, शब्दोच्चारण,

शब्दयोजना आणि वाक्यप्रयोग यांचे पालन करूनही बोलणारी व्यक्ती भाषेचा स्वतंत्रपणा व्यक्त करीत असते. भाषणात प्रत्येकाची भाषा वैशिष्ट्ये व्यक्त होत असतात. "भाषा" ही समाजाशी निगडीत असते तर "भाषण" हे व्यक्तीशी निगडीत असते.

"भाषा" या संकल्पनेत 'भाषिक व्यवस्था' आणि "भाषिक व्यवहार" यांचा समावेश असतो 'भाषा' एकतर अदृश्य रूपात असते अथवा ती ग्रंथात बंदिस्त असते. प्रत्येक भाषा लक्षात येते ती 'भाषण' करताना म्हणजेच बोलताना. भाषा एकच असते परंतु व्यक्तिपरत्वे तिची अनेक रूपे असतात. एक भाषा अनेकरूपे हे भाषा आणि भाषण या संदर्भात लक्षात घ्यावे लागते. भाषणाची जी अनेकरूपे असतात - ही रूपे म्हणजेच भाषारूपे होय. या अनेक भाषारूपांचा अभ्यास करता येतो. विश्लेषण करता येते. निरीक्षण करून काही भाषिक निष्कर्ष काढता येतात. याचा अर्थ भाषणाच्या साहाय्याने भाषिकव्यवस्था सिद्ध होत असते. भाषण म्हणजे बोलणे हेच भाषेचे खरे रूप असते. ग्रंथात जी भाषा असते ती घासून-पुसून स्वच्छ केलेली भाषा असते. म्हणून भाषा अभ्यासात ग्रंथिक भाषेपेक्षा बोलीभाषेला अधिक महत्त्व आहे.

उच्चारण, लेखन आणि लिपी :

बोलणे हे प्रत्यक्ष असते. या बोलण्याला लेखनात बंदिस्त केले जाते. ध्वनी-बोलणे किंवा उच्चारण हे नाशवंत आहे. त्यांची ही नाशवंतता दूर करण्यासाठी लेखन आले. या लेखनासाठी कोणत्या तरी लिपीची आवश्यकता असते. "ध्वनीरूपता" हे भाषेचे मूळ रूप आहे. लेखन हे दुय्यम आहे. अलिकडे जसे बोलल्या जाते तसेच लिहिण्याची प्रथा होऊ लागलेली आहे. उच्चारण आणि लेखन ही भाषेची दोन रूपे आहेत. भाषेची रूपे बोलणाऱ्या प्रमाणे सतत बदलत असतात परंतु लेखन करताना ही रूपे शब्दांकित करणे अवघड नसले तरी ग्रंथरूप देताना त्यामुळे अनेक अडचणी येतात. शिवाय बोलण्यातील विविधता सहजतेने लिपिबद्ध करता येत नाही. त्यामुळे लेखन आणि उच्चारण यात फरक पडतो. "च" चे उच्चारण असेच भिन्न-भिन्न असते. चहा, चाहा, च्याहा, च्यहा असे उच्चारण होते परंतु उच्चारण कसेही असले तरी त्याचे लेखन मात्र "चहा" असेच योग्य असते. उच्चारणाच्या बाबतीत अजून एक गोष्ट होते ती म्हणजे भाषेत नवीन नवीन उच्चारणे सतत येत असतात. त्यांच्या

उच्चारणांना त्या विशिष्ट भाषेत लिखित चिन्हे नसतात. भाषा अशा वेळी नवीन लिखित चिन्ह स्वीकारते. उदा. मराठीने 'अँ' आणि 'ऑ' हे दोन स्वर लेखनचिन्हे इंग्रजी भाषेकडून घेतलेली आहेत. असे असले तरी प्रत्यक्ष लेखन आणि उच्चारण किंवा उच्चारण आणि लेखन यात फरक राहतोच. अशा प्रत्येक नवीन उच्चारणासाठी लिपी देणे अवघड नाही परंतु मग भाषेचे स्वनिमा संबंधीचे जे काटकसरीचे तत्त्व आहे ते राहणार नाही, आणि भाषेत स्वनिमांची संख्या भरमसाट होईल. भाषेला फारच आवश्यकता वाटत असेल तरच नवीन ध्वनी-लिपी भाषा स्वीकारते. असे असले तरी लेखन आणि उच्चारण याचा ताळमेळ जमेल असे नाही. या संदर्भात काही प्रश्न निर्माण होतात. ते म्हणजे -

१. लेखन करताना काही अनुस्वारांचा स्पष्ट उच्चार होतो. काहींचा होत नाही.

२. संस्कृतमधील व्यंजनान्त शब्दांचे लेखन करतांना मराठीत स्वरान्त करावे लागते.

३. संस्कृतमधील तत्सम शब्दांचे लेखन.

४. काही जोडाक्षरी शब्दांच्या लेखनातील फरक उदा. पुणे-पुण्यात, पुण्य-पुण्यात.

लिपीमुळे लेखनात तफावत येत असते. त्यासाठी 'भाषा' आणि "आदर्श लिपी" असे समीकरण जमणे गरजेचे असते. या आदर्श लिपी चिन्हांना भाषिक समाजाची मान्यता मिळावी लागते. लिपीत सुधारणा करावी लागते, अशी सुधारणा झाली तरी बोलणे व बोलणारांची संख्या नेहमीच जास्त असते. आज एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावर लेखनाशिवाय पर्याय नाही. लिहिता-वाचता येणे ही काळाची गरज ठरली आहे. व्यवहारासाठी भाषिक संदेशन जितके महत्त्वाचे असते तसेच आज जीवन जगण्यासाठी भाषा लेखनही आवश्यक बाब झाली आहे.

कोणत्याही भाषेचे स्वरूप त्या भाषेने दिलेल्या लिपी चिन्हांवर अवलंबून असते. ध्वनी उच्चारता येत असला तरी त्या नष्ट होणाऱ्या ध्वनीला लेखन चिन्हात बंदिस्त केले ते मानवाने. भाषेचा मूळ उद्देश संदेशन साधने हा असला तरी लिपी चिन्हांचा उद्देश मात्र संदेशनाला स्थिर रूप आणून देणे हा आहे. एका व्यापक अर्थाने लिपी चिन्हे ही भाषा निर्मितीचा ऐतिहासिक पुरावा आहे. केवळ संदेशन करणे एवढाच हेतू लेखनाला

साधायचा नसतो, तर हे संदेश टिकाऊ व्हावे यासाठी लिपी निर्माण झाली. संदेशनाच्या दृष्टीने भाषा-लिपी जेवढी महत्त्वाची असते त्यापेक्षा 'विचार' करण्याचे माध्यम म्हणूनसुद्धा भाषेचे विशेष महत्त्व आहे. भाषाच नसती तर मानवाने विचार कसा केला असता? हा प्रश्न आहे. आपण भाषाविरहीत विचार करू शकत नाही. विचार ही मनाची अवस्था असली तरी ती एक भाषिक माध्यमाने घडून येणारी विचारक्रिया आहे. आदिमानव ज्या क्षणाला विचार करायला लागला तो क्षण म्हणजे त्यांची प्रगतीची सुरुवात होय. प्रगतीचा आरंभ क्षण होय.

भाषेमुळे मानव एकमेकांच्या सहवासात राहून सुसंवाद साधू शकला. लिपीमुळे मानव आपल्या भावना, विचार आणि विकार लिपीत मांडू लागला.

मानवप्राणी जी भाषा बोलतो ती भाषा तो त्या विशिष्ट भाषा बोलणाऱ्या समाजात राहतो म्हणून बोलतो. लेखनासाठी त्या भाषेची लिपी आणि लिपी व्यवस्था लक्षात घ्यावी लागते. एक "ध्वनी" लिपीबद्ध होतो याचा अर्थ त्या ध्वनीला एक विशिष्ट लिपीचिन्ह मिळते. एखादे लिपी-लेखनचिन्ह आणि तो ध्वनी यांच्यातला संबंध आणि अर्थ मानव समुहाने परंपरेने मान्य केलेला असतो. मानवी व्यवहाराचे एक साधन म्हणून भाषेची निर्मिती झालेली असली तरी भाषानिर्मिती प्रक्रिया ही दीर्घकालीन प्रक्रिया असून ती कधीही न थांबणारी प्रक्रिया आहे. गरजेप्रमाणे भाषा बदलत असते. भाषेसाठी मानवाने ध्वनीची मदत घेतली म्हणून भाषाही नेहमी ध्वनीरूप असते. परंतु ध्वनी म्हणजे भाषा नाही हे लक्षात घ्यावे लागते. ध्वनीशिवाय फलक, विविध रंग, कापड, दिवे, हात, पाय, डोळे, ओठ इत्यादींच्या मदतीने भाषिक संदेशन साधता येते.

मानवाने स्वतःच्या गरजेनुसार स्वतःच्या कर्तृत्वाने आणि बुद्धीने ध्वनीचा उपयोग भाषा निर्मितीसाठी केला. ध्वनीला अर्थ दिला. ध्वनी आणि अर्थ यांची सांगड घालून भाषेला शब्दरूप दिले, तिला लिपी चिन्हात बंदिस्त केले आणि याच भाषेद्वारे आपल्या मनातील भाव-भावना आणि विचार व्यक्त करून तो भाषिक व्यवहार करू लागला.

भाषेची लक्षणे :

प्राण्यांना ध्वनी काढता येत असला तरी प्राण्यांना भाषेचा विकास करता आला नाही. मानवाने 'ध्वनी' या माध्यमाचा उपयोग केला. त्याचा विकास केला आणि ध्वनीच्या माध्यमाने वैशिष्ट्यपूर्ण भाषा निर्माण केली.

भाषानिर्मिती हे मानवाचे कर्तृत्व आहे. प्राण्यांच्या भाषेपेक्षा मानवी प्राण्यांची भाषा वेगळी ठरते. जगात निरनिराळ्या असंख्य भाषा बोलल्या जातात. प्रत्येक भाषेची तिची म्हणून एक स्वतंत्र नियमव्यवस्था असते. असे असले तरी भाषिक व्यवहार साधणे हेच भाषेचे महत्त्वाचे कार्य आहे. त्यामुळे भाषेच्या स्वरूपात आणि भाषेच्या कार्यात सारखेपणा असतो. चार्ल्स हॉकेट याने "A Course in Modern Linguistics" या ग्रंथात भाषेची सात प्रमुख लक्षणे सांगितली आहेत.

१. द्विस्तरीय रचना (Duality of Patterning) :

कोणत्याही भाषेत भाषिक ध्वनींची संख्या मर्यादित असते. ३० ते ४० स्वनिमांच्या साह्याने मानव असंख्य प्रकारचे भाषिक व्यवहार पूर्ण करतो. या भाषिक मूल ध्वनींना त्यांचा स्वतंत्र असा काही अर्थ नसतो. या भाषा ध्वनीच्या आधारे भाषा निर्माण करता येते. त्यांना स्वतःचा अर्थ नसल्यामुळे मानव त्यांची विशिष्ट प्रकारची रचना करून अनेक प्रकारचे अर्थ व्यक्त करणारी भाषिक रचना तयार करतो. म्हणजे 'स्वनिम' तयार करतो. यात भाषेचे दोन स्तर दिसतात.

१. मर्यादित भाषिक ध्वनी.

२. या मूळ भाषिक ध्वनींच्या असंख्य प्रकारच्या रचना तयार करता येतात हा दुसरा स्तर.

प्राण्यांच्या भाषेत अशी द्विस्तरीय भाषाव्यवस्था नसते. त्यामुळे मानवाप्रमाणे प्राण्यांना भाषेचा विकास साधता आला नाही. या भाषेच्या द्विस्तरीय रचनेमुळे मर्यादित सामग्रीच्या आधारे असंख्य प्रकारचे आशय व्यक्त करता येतात.

२. निर्मितीशीलता (Productivity) :

भाषेत पूर्वी कधीही नसलेले शब्द आपण उच्चारू शकतो. ऐकणारा तो ऐकतो आणि त्यापासून त्याला अर्थबोधही होतो. हे भाषेत असणाऱ्या उत्पादनक्षमतेमुळे साध्य होते. भाषेत अशा प्रकारची नवीन शब्द उत्पादन करण्याची क्षमता असते. प्रत्येक व्यक्तीला त्या त्या विशिष्ट भाषेची असलेली नियमव्यवस्था माहित असते. ही नियमव्यवस्था निर्मितीशील असते. मानवाला गरज निर्माण झाली की तो नवीन शब्द तयार करतो. त्या शब्दाच्या साह्याने अर्थ व्यक्त करतो. या निर्मितीशीलतेमुळेच भाषेचा विकास होत राहतो. याशिवाय आपल्या असे लक्षात येते की, एकच आशय व्यक्त करण्यासाठी अनेक प्रकारच्या रचना उपलब्ध असू शकतात. त्यातील कोणतीही

भाषिक रचना मानव भाषिक व्यवहार साधण्यासाठी वापरू शकतो.

३. हेतुनिरपेक्षता (यादृच्छिकता) (Arbitrariness) :

ध्वनीच्या एकत्र येण्याने जो शब्द तयार होतो त्या शब्दाचा एक अर्थ असतो. 'शब्द' आणि 'अर्थ' यांच्यामधील नाते हे परंपरेवर अवलंबून असते. "आंबा" यास आंबा का म्हणायचे? सफरचंद किंवा जांभुळ का म्हणायचे नाही? याची कारणे देता येत नाहीत. ज्या कुणीतरी प्रथम आंब्याला "आंबा" म्हटले या शब्दाला आणि त्यावरून लक्षात येणाऱ्या "आंबा" या फळाला दिलेल्या नावाला समाजाने मान्यता दिली म्हणून त्यास "आंबा" म्हणायचे. जर आजही सर्व भाषिक समुहाने आंब्याला "जांभुळ" म्हणायचे आणि जांभुळाला "आंबा" म्हणायचे ठरविले तर हे होऊ शकते. याचा अर्थ शब्दांचा अर्थ हा सामाजिक संकेतांवर अवलंबून असतो. अर्थ दृष्टीने सर्व मानवी भाषा या 'हेतुनिरपेक्षता' या लक्षणांनी युक्त असतात. यास "यादृच्छिकता" असेही म्हणतात परंतु ज्याने कुणी प्रथम ध्वनीसमुहाचा उपयोग करून "शब्द" उपयोजिला आणि त्याला विशिष्ट अर्थ प्राप्त झाला यात एक प्रकारची 'हेतुनिरपेक्षता'च असते. त्यामुळे "यादृच्छिकता" यापेक्षा 'हेतुनिरपेक्षता' ही संकल्पना अधिक स्पष्ट आणि समजण्यास सुलभ वाटते. भाषेतील हेतुनिरपेक्षतेचे अनेक फायदे आहेत. भाषेच्या हेतुनिरपेक्षता या गुणामुळे जुने भाषिक संदेशन टाकून देता येते. गरजेनुसार नवीन संकेत निर्माण करता येतात. हे संकेत बदलता येतात आणि त्यात सुधारणा करता येते. यामुळे अर्थात बदल होतो. भाषेच्या या गुणामुळे मानवाला कोणत्याही विषयावर बोलता येते. प्राणी मात्र विशिष्ट बाबतीतच संकेत करू शकतात. ज्या भाषेत हेतुनिरपेक्षता नसेल त्या भाषेचा अर्थाशी संबंध तरी असणार नाही किंवा प्रत्येक संकेत त्या त्या आशयाची खूण असेल, प्रतिमा असेल. भाषेच्या 'हेतुनिरपेक्षता' या लक्षणाविषयी शब्द आणि अर्थ यात एक प्रकारचा नैसर्गिक संबंध असतो असे प्लेटो म्हणतो. याच्या उलट अॅरिस्टॉटल 'हेतुनिरपेक्षते'च्या बाजूचा होता. संस्कृत साहित्यकारांनी भाषेला संकेत पद्धती मानले आहे. ही हेतुनिरपेक्षता भाषेनुसार बदलते म्हणून प्रत्येक भाषेत वस्तूंना निरनिराळी नावे असतात. त्यामुळे जगातील भाषा एकमेकीपेक्षा वेगळ्या राहिलेल्या आहेत.

४. अदलाबदल (Interchangeability):

प्रत्येक बोलणारा हा ऐकणाराही असू शकतो. 'मी आज हे असं

केले?’ हा स्वतःला विचारलेला प्रश्न. श्रोता आणि वक्त्याची भूमिका पार पाडण्यास लावणारा आहे. भाषेच्या या वैशिष्ट्यांचा खूपच उपयोग आहे. एका अर्थाने हा बोलणाऱ्यावर नियंत्रण करतो “अरे गप,” हे बोलू नको, किंवा हे बोलायला नको होते. असा जो विचार येतो. त्यामुळे बोलणाऱ्यावर नियंत्रण येते. प्राण्यांच्या संदर्भात हे शक्य नसते. बऱ्याच प्राण्यांचे हे ध्वनी - भाषिक संदेशन भिन्नभिन्न असते. कोकीळ आणि कोकीळा यांच्या आवाजातील फरकावरून हे लक्षात येते. मानवी भाषेत बोलणारा आणि ऐकणारा भाषिक आदान-प्रदान करू शकतो. त्यामुळेच मानव आपली भाषिक प्रगती करू शकला. अनुकरणाने भाषा त्याला शिकता आली. मानवाने नवीन नवीन रचना तयार करून भाषेचा विकास घडवून आणला तो “अदलाबदल” या वैशिष्ट्यामुळे.

५. विशिष्टता (Specialization) :

एखादी भाषिक क्रिया होते, ती दुसऱ्यास काहीतरी सांगण्यासाठी, काहीतरी करण्यासाठी. त्याप्रमाणे दुसरा ती क्रिया करतो. प्रत्यक्ष शारीरिक क्रिया न करता भाषेद्वारे शारीरिक क्रिया करता येते. भाषिक क्रियेमध्ये शारीरिक शक्तीचा उपयोग करण्याची गरज पडत नाही. उदा. “जेवण तयार आहे” या गृहिणीने दिलेल्या संदेशनाचा अर्थ जेवण्याची तयारी पूर्ण झाली आहे, स्वयंपाक करून झाला, ताटे वाढून झाली असा “विशिष्ट” घेतला जातो. याचा अर्थ प्रत्यक्ष कृतीऐवजी ती कृती सूचित करण्याच्या भाषिक चिन्हव्यवस्थेचा उपयोग करून आपण योग्य ते कार्य पूर्ण करू शकतो. या गुणामुळे मानवाच्या कार्यशक्तीची बचत तर होतेच परंतु भाषिक संदेशन सुलभतेने साधता येते.

६. स्थलकालातीतता (Displacement) :

स्थल आणि काल याची बंधने भाषेवर येत नाहीत. ही बंधने न पाळता भाषा आपला भाषिक व्यवहार पूर्ण करू शकते. भूतकाळ, भविष्यकाळ आणि वर्तमानकाळ तसेच दूरच्या प्रदेशाबद्दल, न पाहिलेल्या प्रदेशाबद्दल भाषा या माध्यमाद्वारे विनिमय साधता येतो. अजिंठा, वेरूळच्या लेणीबद्दलचे किंवा ताजमहालासंबंधीचे केलेले सौंदर्यवर्णन ही स्थळे न पाहतानासुद्धा समजू शकते. कधीकाळी वाचलेल्या कादंबरीचे वर्णन केव्हाही करता येते. मानवाने निर्मिलेल्या भाषेचा हा महत्त्वाचा विशेष आहे. त्यामुळे भाषा कधी

मृत होत नाही. हे एका अर्थाने सत्य आहे.

७. सांस्कृतिक संक्रमण (Cultural Transmission) :

भाषेतून संस्कृती संक्रमित होत असते. संस्कृतीमुळेच आपण आजूबाजूच्या वातावरणाशी एकरूप होतो. भाषा ही मानवाची निर्मिती आहे. मानवी संस्कृतीबरोबर भाषेचा प्रवास चालू असतो. भाषेचा वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे जातो. एक पिढी दुसऱ्या पुढील पिढीला अधिक समृद्ध भाषा देत असते. मानवी संस्कृतीचा जसजसा विकास होतो तसतसा भाषेचा विकास होत असतो. नवीन नवीन शब्द भाषेत जमा होत असतात. विज्ञानाचे शोध, सांस्कृतिक जीवनात झालेली परिवर्तने इत्यादीमुळे नवीन शब्द भाषेत येतात. उदा. दूरदर्शनचा शोध लागल्यावर टी. व्ही., अँटेना हे शब्द भाषेत रूढ झाले. मानवाला जे संचयीत ज्ञान मिळते ते ज्ञान भाषेने जतन करून ठेवलेले असते. सांस्कृतिक वाढीबरोबर ज्ञान ही समृद्ध होत जाते. ते एका पिढीकडून पुढील पिढीला मिळत असते. भाषेची ही सांस्कृतिक संक्रमणता हे भाषेचे खास वैशिष्ट्य आहे.

भाषाभ्यासाच्या कक्षा :

भाषेमुळे मानव विचार करू शकतो किंवा मानवाला विचार करता येत होता म्हणून भाषेची निर्मिती झाली, असे आपणास म्हणता येईल. भाषा हे एका अर्थाने विचाराचे बाह्यरूप आहे. विकसित मानवसमाजात आणि मानवात असंख्य प्रकारांची वैचारिक देवाणघेवाण चालू असते. अशा विचारांच्या अभ्यासाच्या अनेक शाखा आहेत. त्या विचारापैकीच 'भाषाविचार' हा एक विचार आहे. मानव आणि भाषा या एकमेकांशिवाय वेगळ्या राहू शकत नाही. त्यांचा एकमेकांशी असणारा संबंध अतूट आणि पुरातन आहे. मानवी जीवनाप्रमाणे भाषेचे स्वरूपही गुंतागुंतीचे आणि अनाकलनीय आहे. सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत आणि रात्री झोपेतही मानव भाषा सोडू शकत नाही. दिवसा जसा तो भाषिक व्यवहार करतो तसेच झोपल्यावर पडणारी स्वप्नेसुद्धा कोणत्यातरी भाषेतच असतात. मानवी विचार अनुभव, संकल्पना आणि त्यांची अभिव्यक्ती या साऱ्या गोष्टी भाषेमुळेच साध्य होतो. या साऱ्या गोष्टी करण्यासाठी आणि समजण्यासाठी भाषेची गरज असतेच. या शिवाय भाषा ज्या समाजाची, समाजघटकाची, संस्कृतीची आहे त्यांच्याशी भाषेचा संबंध अनन्यसाधारण असतो. एखाद्या विशिष्ट

भाषेतून त्या भाषिक समाजाचे प्रतिबिंब उमटलेले असते. त्या समाजाच्या-संस्कृतीच्या परंपरा, श्रद्धा, रूढी, धार्मिक आचार-विचार इत्यादी बाबींचे दर्शन भाषेतून होत असते. भाषेच्या दृष्टीने महत्त्वाचे म्हणजे भाषा ही एक संस्कार असते. या भाषिक संस्कारावरच व्यक्तिमत्त्व विकास अवलंबून असतो. म्हणून प्रत्येक व्यक्ती तिची भाषा बोलत असते. ती भाषा बोलणारी व्यक्ती ज्या जातीशी, समाजाशी, संस्काराशी, देशाशी संबंधीत असते ती प्रत्येक व्यक्ती शब्दांची निवड आपल्या सोयीप्रमाणे करित असते. ज्या समाजातील व्यक्ती बोलत असते ती व्यक्ती त्या समाजाचे भाषिक प्रतिनिधित्व करित असते.

भाषा आणि तिच्या घटकांचा विचार करतांना 'भाषा' आपणास लक्षात घ्यावी लागते. ज्यांच्या 'भाषणा'मुळे भाषाभ्यास केला जातो. त्या व्यक्तीसमुहाचाही अभ्यास भाषेद्वारे केला जातो. शब्दांचा दृश्यमान होणारा अर्थ आणि उच्चारार्थ वेगवेगळा असू शकतो. हा वेगळा अर्थही लक्षात घ्यावा लागतो. हा वेगळा अर्थ आणि एकंदरचा भाषाभ्यास करण्यासाठी कोशशास्त्र, समाजविज्ञान, मानववंश विज्ञान, मनोविज्ञान इत्यादी भाषा विज्ञानापेक्षा भाषा बाह्य विज्ञानाचाही अभ्यास करणे आवश्यक असते. या अभ्यासाचा उपयोग भाषा समजून घेण्यासाठी आणि शब्दांबद्दलच्या माहितीसाठी आवश्यक आहे.

शब्दकोश आणि भाषा :

शब्दांचा निश्चित अर्थ शब्दकोशात सांगितलेला असतो. ज्या भाषेतील शब्दकोश असेल त्यात त्या भाषेतील शब्दांचा अर्थ, त्यांच्या विषयीची माहिती, व्याकरणिक रूप याची माहिती शब्दकोशात असते. शब्दकोशात असलेल्या शब्दांची संख्या त्या भाषेवर अवलंबून असते. काही भाषेत शब्दसंख्या खूप असते, तर काही भाषेत शब्दकोशाचा उपयोग दुसऱ्या भाषिकांसाठी होत असतो. निजभाषिकाला सर्वसामान्यपणे त्या भाषेतील शब्द आणि त्यांचा अर्थ माहित असतो. परभाषा शिकणारी व्यक्ती शब्दकोशाचा उपयोग अधिक करित असते. तसेच साक्षर असलेल्या व्यक्तीलाच त्याचा उपयोग करता येतो. एखादा विशिष्ट शब्द जो फारसा समाजाच्या उपयोगात येत नाही. अशा निजभाषीय व्यक्तीलाही शब्दकोशाचा आधार घ्यावा लागतो.

शब्दकोशाची रचना वर्णक्रमानुसार केलेली असते. त्यामुळे शब्दकोश सुलभतेने वापरता येतो. त्यात दिलेल्या शब्दांच्या अर्थाप्रमाणेच शब्दाचे व्याकरणीकरण, लिंग, वचन, शब्दाची जात इत्यादी माहिती दिलेली असते.

शब्दकोशात दिले गेलेले शब्द त्या भाषिक समाजाने सर्वमान्य केलेले असतात. तसेच काही शब्दांची उत्पत्ती शब्दकोशात सांगितलेली असते. कोशाचे अनेक प्रकार असतात. ज्ञानकोश, अमरकोश, परभाषा-वाक्यरचने-महणी कोश, शासकीय शब्दकोश, वैज्ञानिक शब्दकोश, भाषाशास्त्रशब्दकोश, इंजिनिअरींग शब्दकोश, वैद्यकीयकोश इत्यादी कोश असतात. सर्वसामान्यपणे शब्दकोशाचा उपयोग नवीन भाषा शिकणाऱ्यास आणि अभ्यासकास होतो. ज्ञानकोशात मात्र सर्व प्रकारची माहिती संग्रहीत असते. शब्दकोशामुळे त्या भाषेतील व्यक्तीला आपले भाषाज्ञान समृद्ध करता येते.

भाषाविज्ञानाची अभ्यास क्षेत्रे :

भाषेचा अभ्यास करित असतांना मानवाचा मनोव्यापार, मानवी संस्कृती आणि समाज यांच्या अभ्यासाचा उपयोग होतो. हे लक्षात आल्यामुळे भाषावैज्ञानिकांनी समाजविज्ञान, मनोविज्ञान आणि मानववंशविज्ञान यांचा अभ्यास सुरू केला. त्यातून तीन नवीन अभ्यासाच्या शाखा निर्माण झाल्या त्या म्हणजे -

१. सामाजिक भाषाविज्ञान.
२. मानवंश भाषाविज्ञान.
३. मनोभाषाविज्ञान.

या तिन्ही शाखा एकमेकांशी संबंधीत आहेत कारण जी भाषा व्यक्ती बोलते ती व्यक्ती त्या विशिष्ट भाषिक समाजाची घटक असते. व्यक्तीने म्हणजेच मानवाने स्वतःचा विकास करित करित आजची परिणीत अवस्था प्राप्त केली. स्वतःच्या विकासाबरोबर भाषेचाही विकास घडवून आणला. मानवंश आणि भाषा यांचा प्रवास हातात हात घालून चालू असतो. ज्या समाजात ती भाषा बोलली जाते. त्या समाजाचीही एक संस्कृती असते. या कारणामुळे या तीनही शाखा एकमेकांसंबंधीत आहेत.

१. समाज विज्ञान व समाजभाषा विज्ञान :

ज्या समाजाची भाषा असेल त्या समाजाचा परिणाम स्वाभाविकपणे भाषेवर होत असतो. त्या समाजाचे जे सामाजिक वातावरण असते. या वातावरणाचा परिणाम भाषेवर होतो. उदा. कुटुंबव्यवस्था, विवाहसंस्था इत्यादी संस्थांचा परिणाम भाषेवर होतो. भारतीय संस्कृतीत एकत्र कुटुंबपद्धती होती आज ती नष्ट होऊ पाहत आहे. या कुटुंब व्यवस्थेचा परिणाम मराठी व्याकरणावर झालेला दिसतो. मराठी भाषेतील वाक्य रचनेत कर्ता प्रथमपदी